

Відродження «res incorporales» в українському цивільному законодавстві (сучасний досвід)

С.І. Шимон

кандидат юридичних
наук, доцент, завідувач
кафедри цивільного
та трудового права,
НПУ імені
М.П. Драгоманова

У праці досліджено концепції речей і «безтілесних речей» як об'єктів цивільних прав, обґрунтовано доцільність установлення законодавчої фікції про визнання майнових прав речами.

В работе исследованы концепции вещей и «бестелесных вещей» как объектов гражданских прав, обоснована целесообразность установления законодательной фикции о признании имущественных прав вещами.

This work covers the concept of things and «incorporeal things» as objects of civil laws and the desirability of establishing a legal fiction of the recognition of property rights as things are grounded.

Ключові слова: об'єкти цивільних прав, безтілесні речі, майнові права

Постановка проблеми

У сучасному цивільному обороті дедалі більшого поширення набувають майнові права, розвиток цивілістичної думки, що пов'язані з категорією «безтілесна річ». Історія цієї категорії сягає в римське приватне право; уже в ті часи цивільний оборот не обмежувався обігом тілесних речей (res corporales), що спричинило створення концепції «безтілесної речі» (res incorporales). До останніх відносили такі «предмети», які не були матеріальними, але щодо них виникали права та обов'язки; в якості res incorporales розглядалися майнові права [1, с. 145-152]. У зв'язку з цим практичний та теоретичний інтерес становить проблема природи майнових прав як об'єктів і доцільність поширення на них правового режиму речей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У цивільно-правовій науці проблема безтілесних речей розглядається доволі рідко, що пояснюється уведенням у законодавчу, наукову та правозастосовну термінологію більш загального поняття «об'єкт цивільних правовідносин». Теоретичні проблеми майнових прав як об'єктів українськими вченими переважно висвітлюються в роботах, присвячених дослідженню відступлення права вимоги і в працях за суміжною тематикою (М. Ве-

нецька О. Яворська, Ю. Гладь, М. Осадчий). Тоді як у російській науці ці питання дискутуються досить жваво (В. Байбак, В. Белов, Ю. Галінська, В. Лапач, Л. Новосьолова, В. Почуйкін, К. Скловський та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Між тим, залишаються невирішеними питання про природу майнових прав як об'єктів, можливість визнання їх безтілесними речами та поширення на них правового режиму речей, теоретичного обґрунтування законодавчої конструкції, що закріплена в ч. 2 ст. 190 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) про те, що майнові права є неспоживною річчю.

Формулювання цілей статті

Метою статті є спроба визначити, яку концепцію речі пропагує законодавець і чи відносить закон майнові права до категорії «безтілесні речі».

Виклад основного матеріалу дослідження

Відомо, що людина визначає речі в зовнішньому світі за допомогою відчуттів, зору тощо; це можливо лише за умови, що об'єкт є матеріальним. Відокремленість, предметність речей формує уявлення про тілесність як безперечну їх ознаку. Наука цивільного права дає різноманітні

тлумачення речей, найповнішим із яких видається пояснення їх як предметів та інших явищ матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права й обов'язки. Таке визначення дає змогу включати до числа речей і такі явища, які не мають «зримого» образу, не є предметами в прямому значенні цього слова, наприклад, різні види енергії, газів тощо.

Дослідники виділяють низку ознак, притаманних речам як об'єктам цивільних прав. По-перше, відносна незалежність і стійкість існування; проміжний результат виробництва, що залежить, скажімо, від неправильної хімічної реакції, не може називатися річчю в юридичному сенсі. По-друге, речі є матеріальними предметами, які наділені масою і вимірюються в просторі. Це дає змогу віднести до категорії речей не лише «окреслені предмети» (тверді тіла), а й рідини, гази за умови їх виокремлення – поміщення в певні резервуари, цистерни тощо. По-третє, речами є як результати людської праці, так і природні предмети (а також істоти), що наділені корисними властивостями, які використовуються людиною для задоволення різноманітних потреб. По-четверте, речами є лише такі предмети матеріального світу, які допущені в цивільний оборот правопорядком держави [2].

Російський учений С. Скрябін виділив чотири головні ознаки речі, з якими слід погодитися:

а) це матеріальна субстанція; має тіло, що дає змогу володіти нею та здійснювати панування над нею;

б) річ має індивідуальні ознаки (внутрішні та зовнішні), що дає змогу ідентифікувати її;

в) з річчю пов'язаний майновий інтерес (у зв'язку з цінністю речі, її корисними властивостями, можливістю її передання іншій особі);

г) річ є об'єктом безпосереднього панування носія речового права [3].

Очевидно, що «безтілесним речам» (майновим правам) ці ознаки не притаманні.

Водночас, слід урахувувати трансфор-

мацію самого юридичного поняття «річ». Розвиток науково-технічного прогресу призвів до модернізації концепцій права власності та юридичного визнання нових видів майна, що зумовило розширення кола об'єктів права власності у двох напрямках. По-перше, поява нових видів енергетичних і сировинних джерел виробництва спричинили розширення поняття «речової» власності, оскільки до об'єктів права власності стали відносити електричну енергію, газ, інші речовини, які не вписуються в традиційне розуміння речі. По-друге, відновлення концепції «безтілесних речей» спричинило віднесення до їх категорії майнових прав, які мають вартість і грошову оцінку. Усе це спричинило необхідність установлення правового механізму, який дав би змогу закріпити такі майнові права за окремими володільцями так, щоб ефективно експлуатувати їх у цивільному обороті, шляхом визнання цих прав особливими майновими цінностями – об'єктами цивільних правовідносин, прирівнюючи їх до речей, оскільки існуючі правові механізми орієнтовані на цивільний оборот саме матеріальних предметів – речей. Наслідком стали визнання в більшості країн двох видів об'єктів права власності – матеріальних і нематеріальних, і відхід доктрини та практики від традиційного розуміння об'єктів права власності та концепції речових прав; різноманітні права майнового змісту, їх комерційне відчуження стають важливим фактором обороту, посуваючи на другий план обіг реальних об'єктів.

Отже, на сьогодні в науці визначилося два концептуальні підходи до поняття речі як об'єкта прав – вузького та широкого тлумачення. Перший вважався традиційним для країн континентальної правової системи – речами визнавалися виключно тілесні явища. Такий підхід ґрунтувався на положенні §90 Німецького цивільного уложення, за яким в очах закону речами є лише матеріальні предмети. Цей постулат було покладено в основу концепції оречевленої власності, що була прийнята більшістю країн континентальної системи

права. У вітчизняній науці поняття речі звузилося в радянський період; ті предмети, які вилучалися з обігу (земля, природні ресурси), не належали до категорії речей; головною ознакою вважалася споживча вартість речі; основним критерієм класифікації слугувала приналежність речі до засобів виробництва чи предметів споживання, що визначало коло суб'єктів права власності на неї; приватноправова класифікація речей розглядалася як другорядна. Це спричинило певні відставання в розробленні теорії речей у цивілістиці; тоді як у зарубіжній доктрині поняття «річ» уже виходило далеко за межі «тілесних» явищ, у вітчизняній цивільно-правовій доктрині та практиці утримувалися вузько направлені погляди на річ.

Матеріалістична концепція речі дедалі частіше ставиться під сумнів, зокрема і в російській правовій науці, а також у правничих школах країн СНД. Одна зі спроб, пов'язана з пропозицією докорінно змінити погляд на концепцію об'єктів права власності, висловлювалася ще в радянський період. З такою ініціативою виступив Ю.Г. Басін, який виділив кілька груп повноважень у змісті права власності; кожна з цих груп, на думку вченого, наділена особливостями повноважень, зміст яких залежить від характеру об'єкта права власності. Цей автор пропонував застосовувати термін «право власності» виключно у значенні родового поняття, в якості визнаного й охоронюваного законом абсолютного права суб'єкта здійснювати на свій розсуд та у своїх інтересах повне владарювання у відношенні безпосередньо належних йому об'єктів цивільного права без необхідності отримання будь-чийх дозволів чи згод. Він виділив види права власності на підставі притаманних кожному з них об'єктів: право власності на речі («оречевлене» право власності); право власності на предметні символи майнових благ; право власності на оборотні активи; право інтелектуальної власності [4, с. 39].

Пропонована цим ученим концепція власності не знайшла загальної підтримки. У дискусії виступив О.С. Іоффе, вказуючи,

що в межах загального поняття власності автор виділяє кілька видів – ті, які спираються на матеріальну основу і які не мають такої, але в яких володілець права виступає господарем; але особи, яким майно належить на праві оперативного управління чи повного господарського відання, є господарями, та не є власниками; за умови, якби господар був родовою ознакою всіх видів власності, то зазначена концепція могла б бути досягнутим рішенням проблеми, яка хвилює всіх цивілістів; однак, цього немає, а отже, немає ні загального визначення права власності в цілому, ні особливого характеру окремих видів, які автор підводить під це поняття [5, с. 58].

Інший підхід у наукових поглядах на речі (широке тлумачення) ґрунтується на поширенні правового режиму речей і на всі інші майнові об'єкти, насамперед, на майнові права. Для прихильників такого підходу проблема полягає в тому, як саме поширити на всі інші об'єкти правовий режим речей? Адже конкретних пропозицій, як саме це можливо зробити, практично жоден дослідник не висловлює. Це спричинено, насамперед, відсутністю тривалої й усталеної практики використання таких об'єктів у цивільному обороті.

Як наслідок, стосовно майнових прав виникла ідея створити юридичну фікцію, яка проголошує їх річчю (ч. 2 ст. 190 ЦК України).

Опоненти пропозиції про поширення цивільно-правового режиму речей на всі майнові об'єкти апелюють до тих положень цивільного законодавства, які власне й призначені для регулювання обігу та здійснення прав на «безтілесні» об'єкти (майнові права), наприклад, правил про цесію, переведення боргу, факторингу тощо. Казахський правник С. Скрябін зауважує, що фахівці, які пропонують адаптувати правила щодо обороту речей до безтілесних об'єктів, не враховують специфіку останніх. Правила про речові договори, які пов'язані з переданням речей і одночасно опосередковують перехід речових прав, вони намагаються перенести на випадки обігу зобов'язальних прав.

При цьому посилаються на відсилочні норми та положення про те, що предметом різних договорів визнаються майнові права [6]. На думку цього вченого, автори не беруть до уваги того факту, що конструкція цих договорів первісно розрахована саме на оборот речей у традиційному значенні та пов'язана з їх споживчими якостями як матеріальних предметів. Наприклад, правила про кількість та якість товару – навряд чи найвідчайдушніший прихильник безтілесних речей, як стверджує дослідник, наважиться поширити їх на зобов'язальні права та інші явища. Учений вважає, що головні зусилля слід спрямувати на створення нових механізмів здійснення прав на безтілесні об'єкти, а не доведення необхідності поширити на них речово-правовий режим.

Як зазначає А.П. Сергєєв, юридичне поняття речей не співпадає з буденним уявленням про них. Із позиції діючого законодавства, речами визнаються не лише традиційні предмети побуту, засоби виробництва тощо, а й живі істоти (наприклад, тварини), складні матеріальні об'єкти (промислові будівлі, залізниця тощо), різноманітні підвладні людині види енергії (теплова, електрична, атомна тощо), рідкі, газоподібні речовини (вода, газ у резервуарах, трубопроводах тощо [7, с. 195]). Аналогічного погляду дотримуються інші правники – як російські (В.П. Мозолін та інші), так і вітчизняні (В.М. Самойленко, О.В. Дзера та ін.). Скажімо, професор О.В. Дзера під річчю розуміє «все, що об'єктивно існує та за допомогою чого можна задовольнити ту чи іншу потребу і з приводу чого виникають цивільні правовідносини». Однак, цей правник виключає майнові права з кола об'єктів права власності; інший підхід, на його думку, може призвести до юридичної помилки. Він зазначає, що «не можуть бути об'єктом права власності нереалізовані майнові права та невиконані договірні обов'язки (наприклад, несплачена винагорода за продане майно), а відтак вони можуть бути об'єктом зобов'язальних чи інших прав; об'єктами права власності

можуть бути лише ті об'єкти цивільних прав, які існують об'єктивно в тій чи іншій матеріалізованій формі, доступній для реального володіння, користування та розпорядження» [8, с. 653].

Якщо ж звернутися до досліджень поняття «безтілесні речі», то в поглядах на нього також слід виділити кілька підходів. Прихильники першого (Д.І. Мейєр (вважав «безтілесними речами» й чужі дії), Д.В. Мурзін, В.А. Порошков, Ю.І. Свядосц, Є.А. Суханов, Л.Г. Юлдашбаєва та інші) тлумачать їх у вузькому значенні та відносять до безтілесних речей виключно майнові права, які мають вартість і грошову оцінку; вважають їх «ідеальним», нематеріалізованим об'єктом; такі «безтілесні речі» – права формалізовані в законі й називаються «речами». Такий погляд означає відступ від класичної концепції речових прав. Унаслідок певного консерватизму та статичності права, відповідно до цивільно-правової доктрини стосовно «безтілесних речей» (майнових прав) діють певні умови обігу, що притаманні матеріальним об'єктам права власності, тобто тілесним речам.

Прибічники іншого підходу – розширеного тлумачення поняття «безтілесні речі» – (Ю.С. Гамбаров, К.Д. Кавелін, К.П. Победоносцев, К.І. Скловський) відносять до них такі блага, які лише формально віднесені до речей, тоді як насправді не є матеріальними предметами. У тому числі, деякі автори вважають безтілесними речами (майном) усі види об'єктів, які не мають зримих фізичних параметрів – усі види енергії, газоподібні речовини, інформація, цінні папери на електронних носіях (Ю.Г. Басін). На думку цих учених, практична доцільність диктує необхідність вирішення питання уніфікації правового режиму різнорідних об'єктів цивільних прав за допомогою відповідних технічних засобів.

Висловлюються й альтернативні підходи: пропонується замінити поняття «безтілесна річ» – терміном «ідеальна річ»; а в сукупності майна виділяти три групи: матеріальні речі, інші майнові блага та май-

нові права [9]. Думається, що ця пропозиція заслуговує на увагу насамперед тому, що об'єднати терміном «річ» усі види майнових благ, виключивши лише майнові права, неможливо через надзвичайну різноманітність природи таких благ. Принаманні речам (матеріальним предметам) властивості зумовлюють певні правові механізми їх обороту – способів передання управління особам тощо. Певні види майна, хоч і наділені певними фізичними характеристиками (енергія, газ тощо), але не мають традиційної для речей зовнішньої форми. Це зумовлює необхідність в особливих механізмах їх відчуження, які відрізняються від механізмів регулювання обігу речей.

Варто зазначити, що деякі вітчизняні науковці, зокрема, Ю. Гладь, пропонують вести мову не про «безтілесні речі», а про «безтілесне майно», яке є ширшим за змістом, об'єднує в собі різні об'єкти цивільних прав (речі, майнові права тощо). Автор вважає, що майнове право не можна ототожнювати з «безтілесною річчю», оскільки на противагу римському праву в ст. 177 ЦК України встановлено чіткий перелік об'єктів, де речі та майнові права є окремими об'єктами цивільних прав. До того ж, вважає правник, положення ч. 2 ст. 190 ЦК України, у якій закріплено, що майнові права є неспоживною річчю, є не зовсім правильним, бо в ньому не розмежовуються поняття «річ», «майно», «майнове право», тоді як «майно» є ширшим і містить у собі як речі, так і майнові права [10, с. 106].

На нашу думку, згаданий правник не враховує того, що у ст. 190 ЦК України сформульовано юридичну фікцію, без якої неможливо забезпечити належний обіг майнових прав як об'єктів.

Інший, сучасний варіант вирішення цієї проблеми, на нашу думку, міг би ґрунтуватися не на категорії речі, а на категоріях об'єкта і майна, які закріплені в національному законодавстві. У системі майнових об'єктів виділено речі, інше майно, майнові права – такий висновок впливає з положень ст. 177 ЦК України. Згадуван-

ня в цій нормі «речей» та «іншого майна» дає підстави для висновку, що інше майно – це ті речі, яким не притаманні всі традиційні властивості предметів матеріального світу. Можемо припускати, що це всі види енергії, газ і подібне. Отже, видається доцільним виділяти три види майнових об'єктів – тілесні (речі), безтілесні (квасиречі – газ, енергія, тощо) та ідеальні (майнові права). Позначати всі ці об'єкти категорією «річ» означало б позбавити сенсу категорію «майно», призначення якої – слугувати узагальненим поняттям до всіх майнових об'єктів цивільних правовідносин.

Цікаво, що закон прямо не вказує на «безтілесні речі», але в ч. 2 ст. 190 ЦК України, як ми вже зазначили, проголошує: майнові права є неспоживною річчю. Закон не встановлює перелік об'єктів права власності, а в ст. 316 ЦК України вказує, що «правом власності є право особи на річ (майно)». Очевидно, що доцільність уточнення в дужках у цій нормі існує винятково за умови, якщо термін «майно» вживати в широкому значенні – як сукупності речей і майнових прав. З цього можна зробити висновок, що, створивши правову фікцію «майнове право є річчю», закон припускає існування іншої правової фікції «майнове право є об'єктом права власності». Проте, такий висновок впливає з аналізу положень ст. 316 у контексті ч. 2 ст. 190; тоді як правова фікція повинна бути прямо закріплена в законі. Загалом же слід зробити висновок, що законодавець, не застосовуючи конструкцію «безтілесні речі», передбачає поширення на майнові права режиму об'єктів права власності, тобто правового режиму речей. Згаданий підхід критично оцінюється в науці. Так, О. Яворська стверджує, що майнові права не можуть ототожнюватися з річчю, тому вказані норми ЦК України є некоректними [11, с. 226].

Цікаво, що положення про визнання майнових прав речами не містилося у первісному варіанті ст. 190; відповідні зміни були внесені Законом України від 15 грудня 2005 р. «Про внесення змін до

деяких законодавчих актів України» [12]. Як підкреслюється в Пояснювальній записці до проекту цього закону, він спрямований на формування єдиного підходу в регулюванні правовідносин, пов'язаних із забезпеченням виконання зобов'язань, що складаються в системі іпотечного кредитування, розвитку іпотечних правовідносин. Зі змісту цього документа напрошується висновок, що законодавець передбачав поширення режиму права власності, зокрема, на майнові права щодо об'єктів незавершеного будівництва, що, на нашу думку, було б цілком логічним.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасний закон проголошує майнові права річчю, таким чином відновлюючи на законодавчому рівні поняття безтілесної речі (*res*

incorporales). Ця норма втілює конструктивну правову фікцію, яка необхідна для вирішення питань, пов'язаних із оборотом майнових прав як об'єктів (безтілесних речей, ідеальних об'єктів), оскільки існуючі в цивільному законодавстві механізми орієнтовані на обіг речей, предметів матеріального світу. Заперечення такої фікції унеможливило розгляд майнових прав як об'єктів. З теоретичної точки зору майнові права слід віднести радше до «ідеальних», а не безтілесних майнових об'єктів.

Справжнє теоретичне та практичне значення цього законодавчого рішення можна з'ясувати на підставі аналізу особливостей правового регулювання обігу окремих видів «безтілесних речей» – майнових прав (права вимоги, права оренди), проблем їх відчуження, передання від одного суб'єкта до іншого тощо.

Список використаних джерел

1. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима / С.А. Муромцев / Отв. ред. А.Д. Рудовас ; науч. ред. В.С. Ем. – М. : Статут, 2003. – 685 с.
2. Романова Ю.Э. Проблема соотношения понятий «вещи», «имущество», «имущественные права» / Ю.Э. Романова // В курсе правового дела. – 2005, август. – № 15. – Режим доступа : <http://www.vkursedela.ru/article2540/>
3. Скрябин С. Вещь как объект гражданских прав : Некоторые теоретические проблемы / С. Скрябин // Юрист. – 2004. – № 6 [Електронний ресурс] : Юридическая Россия. Федеральный правовой портал. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1235359>
4. Басин Ю. К вопросу о понятии права собственности / Ю. Басин / Гражданское законодательство Республики Казахстан : Статьи, комментарии, практика. – Выпуск 17. – Алматы : ЮРИСТ, 2003. – С. 28-40.
5. Иоффе О. Рецензия на статью Ю. Басина «К вопросу о понятии права собственности». / О. Иоффе // Гражданское законодательство Республики Казахстан : Статьи, комментарии, практика. – Выпуск 19. – Алматы : ЮРИСТ, 2004. – С. 57-58.
6. Скрябин С. Вещь как объект гражданских прав : Некоторые теоретические проблемы / С. Скрябин // Юрист. – 2004. – № 6 [Електронний ресурс]. – Специализированный ежемесячный журнал «ЮРИСТ». – Режим доступа : <http://journal.zakon.kz/203875-veshh-kak-obekt-grazhdanskikh-prav.html>
7. Гражданское право. Учебник. Ч. 1 / И.Д. Егоров, И.В. Елисеев, А.А. Иванов, М.В. Кротов и др. ; под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 1997. – 600 с.
8. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
9. Братусь Д.А. О бестелесном в гражданском праве (некоторые размышления на статью Ю.В. Галинской) / Д.А. Братусь / Журнал «Юрист». – № 10. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.lexanalitik.com/ru/press_center/publications/2007/October/48
10. Гладь Ю.О. Правові засади обігу зобов'язальних вимог кредитора / Ю.О. Гладь // Наукові праці МАУП. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3(30) – С. 103-108.
11. Яворська О. Майнові права як об'єкти цивільного обороту / О. Яворська // Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Серія юрид. – 2011. Вип. 53. – С. 225-231.
12. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 15 грудня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006 – № 13. – Ст. 110.